

Obr. 1 Súbor jemnej keramiky z pohrebnej komory predpokladaného manžela princeznej (foto M. Frouz)

Princezná a jej príbuzní? Keramické nálezy z vybraných pohrebných kontextov z komplexu Šeretnebej

Katarína Arias Kytarová

Na jeseň 2013 pokračoval výskum v priestore komplexu princeznej Šeretnebej, a to prevažne dokončením odkrývania šácht a ich pohrebných komôr či ník (Vymazalová 2014). Rovnako ako počas predchádzajúcej sezóny i tentoraz bolo množstvo keramických náleзов nezvyčajne vysoké, hlavne pri niektorých kontextoch. Aby som menovala aspoň jeden príklad, z 11-metrovej šachty muža, ktorý bol pravdepodobne manželom princeznej, sme vyzbierali 33 košov keramiky. Tento počet sa rovná počtu zlomkov z celého priestoru otvoreného dvora princeznej a napríklad vysoko prevyšuje celkový počet košov z mnohých iných okolitých hrobiek a sám osebe tvorí takmer štvrtinu všetkých keramických náleзов z jesennej sezóny v tomto komplexe. Keramické nálezy z pohrebnej komory spomínaného muža zároveň patria k najkompletnejšiemu súboru, aký sa podarilo nájsť (obr. 1).

V rámci jesenných prác sme zdokumentovali pohrebné šachty a komory v troch skalných hrobkách umiestnených južne a juhovýchodne od otvoreného dvora princeznej. Šlo konkrétne o dve šachty v hrobke inšpektora kráľovského paláca Duaptaha, jednu šachtu vrchného sudcu kráľovského paláca Šepesuptaha a šesť šácht v tzv. hrobke princeznej. Okrem nich sme dokončili i výskum šácht v otvorenom dvore (šachty č. 6, 8 a 12) a v koridore medzi skalnými hrobkami a mastabou AS 67 (šachty č. 13–16) (Vymazalová 2014). Aj vzhľadom na množstvo keramických náleзов z týchto šácht (šlo celkovo o 121 košov) nie je možné podrobne sa venovať všetkým.

Tento článok sa sústreďí na vybrané kontexty s najvýznamnejšou výpovednou hodnotou, konkrétne z hlavných šácht dvoch skalných hrobiek – hodnostára Duaptaha (AS 68a) a princeznej Šeretnebej (AS 68c). Šachta umiestnená v kaplnke skalnej hrobky hodnostára Šepesuptaha sa ukázala ako nedokončená. Mala hĺbku len 1,40 m a nikdy nebola využitá na pohreb človeka (Vymazalová 2014: 16). Jej skromné nálezy zároveň vylučujú využitie ako kultového depozitu akéhokoľvek druhu.¹ Keramika zo šachty 8, umiestnenej vo dvore, je spracovaná v samostatnom článku (pozri Dulíková – Arias Kytarová – Cílek v tomto čísle: 38–48).

Duaptah a Nefermin – majitelia šacht AS 68a

Meno hlavného majiteľa najzápadnejšej skalnej hrobky (AS 68a) nám bolo jasné už z minulej sezóny. Išlo o inšpektora Veľkého domu Duaptaha (pozri i Vymazalová – Dulíková 2012: 15). V prípade severnej šachty sme predpokladali, že ide o miesto pohrebu jeho manželky. Keramické a antropologické nálezy však túto možnosť prekvapivo vyvrátili. Z antropologických analýz vyplynulo, že šlo o pohreb muža staršieho než 50 rokov. Ešte väčším prekvapením, a zároveň potvrdením týchto analýz, bol nález mena vyrytého na jednej z keramických nádob – šlo o mužské meno. Vďaka tomu môžeme predpokladať, že majiteľom severnej šachty bol bližšie neurčený Nefermin (Vymazalová 2014: 18).

Hlavný majiteľ skalnej hrobky AS 68a, inšpektor Veľkého domu Duaptah, bol pochovaný v južnej šachte. Počet keramických nálezov z jeho šachty a pohrebnej komory vysoko prevyšuje nálezy v prípade Nefermina. Celkovo sa nazbieralo deväť košov zo šachty a ďalších deväť z pohrebnej komory vrátane niekoľkých nádob objavených pravdepodobne *in situ* v jej nadpodlažnej vrstve. V absolútnych číslach môžeme hovoriť o 453 diagnostických zlomkoch z minimálne 256 nádob.

Šachta bola hlboká 4,70 m a jej výplň tvorili okrem keramických zlomkov i kusy tafly v hornej úrovni a rozlámané kusy vápenca v dolnej úrovni. Keramika bola vyzdvihnutá z viacerých kontextov vrátane rôznych úrovní šachty a oblasti narušeného múrika z nepravidelných kusov vápenca, blokujúceho vstup do pohrebnej komory.

Zo šachty samotnej máme spolu 202 diagnostických fragmentov, ktoré patrili minimálne k 127 kusom nádob. Len 37 z nich sa dochovalo v kompletnom profile, a to prevažne podnosy (17 individuálnych nádob), ďalej miniatúrne misky, poháriky a stojany (spolu 18 kusov) a po jednom stojane a jednej zátke. V celom súbore vysoko prevažuje množstvo pivných džbánov, ktoré tvorili 48 % všetkých diagnostických zlomkov. Zaujímavé je i pomerne vysoké percento zlomkov stojanov (14 %), podnosov (13 %) a mís (11 % všetkých diagnostických zlomkov). Za zmienku určite stojí kompletná zátka z kompaktnej nepálenej hliny (53-1.AS68a.2013), ktorá sa našla v zásype šachty v hĺbke 2,60 m. Jej výnimočným rysom je to, že na oboch stranách boli dochované zreteľné stopy pôvodného upevnenia plátnom a kusmi látky rôznych hrúbok, ktoré bývajú inak zachované len zriedkavo. Toto viazanie prechádzalo diagonálne naprieč celým telom zátky a zároveň i pozdĺž kratších strán. Pôvodne bola určená pre pomerne malú nádobu s priemerom ústia 6,50 cm.

Zásyp v pohrebnej komore priniesol veľmi podobné množstvo keramických nálezov, konkrétne 251 diagnostických zlomkov pochádzajúcich z minimálne 129 jednotlivých nádob. Väčšinu sme vyzdvihli z priestoru tesne za porušeným múrikom, blokujúcim vstup do komory, a v severnej časti komory, menšie množstvo sa nachádzalo v jej juhovýchodnej časti. Môžeme sa domnievať, že pôvodne boli takmer všetky keramické nálezy z pohrebnej komory súčasťou výplne šachty a do komory sa veľká časť z nich dostala len sekundárne – tomu nasvedčuje charakter týchto keramických nálezov. Drvivú väčšinu diagnostických zlomkov (31 %) tvoria stojany, nasledované pivnými džbánmi (24 %) a podnosmi (23 %). Takéto zloženie kera-

mických tried je charakteristické pre zvyšky tzv. šachtových depozitov, ktoré pozostávajú z keramických nádob využitých pri pohrebných rituáloch a následne úmyselne pochovaných v šachte. Podobné zloženie sa vyskytuje napríklad v šachte Neferhathor, manželky hodnostára Nefera v susednej hrobke AS 68d (Arias Kytnarová 2013: 43–45). Za zmienku stojí fakt, že miniatúrne nádoby, misky a chlebové formy tvoria len nepatrnú časť nálezov, pričom podiel každej z týchto tried nepresahuje 8 % všetkých fragmentov. Medzi nálezmi vyniká nález ďalšej intaktnej zátky s úmyselnou perforáciou prechádzajúcou celým telom. Táto zátka nesie taktiež stopy upevnenia kusmi látky a navyše je na nej dochované Hórovo meno panovníka Džedkarea Iseho, čo potvrdzuje datovanie hrobky (Vymazalová 2014: 17, obr. 7).

Zvláštnosťou je napríklad nájdenie nemalého počtu zlomkov keramiky vo vykradnutom sarkofágu, vrátane jedného takmer kompletného podnosu. Nachádzalo sa tu spolu 36 diagnostických zlomkov patriacich k 16 nádobám. Na rozdiel od starších období bolo v priebehu Starej ríše ukladanie keramických nádob priamo do sarkofágu netradičné a môžeme sa domnievať, že sa sem dostali sekundárne. Celkovo sa tu nachádzalo šesť miniatúrnych misiek, jeden takmer kompletný podnos a fragmenty dvoch ďalších, ako aj zlomky minimálne štyroch pivných džbánov a troch stojanov.

Z nálezov v pohrebnej komore nepochybne najviac zaujmú tri neúplné džbány, nájdené jednak fragmentárne v južnej časti komory (54-47.AS68a.2013) a jednak v takmer kompletnom stave (54-45.AS68a.2013 a 54-46.AS68a.2013) *in situ* v juhovýchodnom rohu komory, južne od sarkofágu. Ani jeden džbán sa nedal zložiť do úplného tvaru, ale vďaka tomu, že sa jeden dochoval od ústia po spodnú tretinu tela, dva od hrdla až po dno a navyše máme samostatný okraj s hrdlom, môžeme tvar nádob bezpečne určiť. Šlo o pomerne zriedkavo sa vyskytujúci typ s úzkym vysokým hrdlom a splošteným predĺženým okrajom, výraznými plecami umiestnenými v hornej tretine nádoby a s plochým dnom (obr. 2). Dochované rozmery sú veľmi podobné, ak nie takmer identické. V dvoch prípadoch má priemer ústia 7,50 cm a vonkajší priemer okraja 8 cm (54-45.AS68a.2013 a zlomok 54-48.AS68a.2013). Maximálny priemer sa u všetkých troch pohybuje v rozmedzí 15–15,50 cm. Na dvoch nádobách máme dochované i ploché dno s priemerom 9 a 9,50 cm (54-46.AS68a.2013 a 54-47.AS68a.2013). Všetky tri džbány pokrývala pomerne hrubá vrstva červeného lístra, ktorá z dôvodu nekvalitného výpalu na niektorých častiach odpadla – črep má nielen sendvičový výpal, ale i bridlicovú štruktúru. Analógií k tomuto typu je pomerne málo a žiadna nekopíruje jeho presný tvar. Zo zásypu zádušného chrámu panovníka Menkauhora v Gíze pochádzajú džbány s podobným splošteným okrajom (Reisner 1931: Fig. 68/1, type XVII) a telom s výraznými plecami (Reisner 1931: Fig. 68/2 a 3, type XVIII). Zdá sa však, že ide o pomerne archaizujúci tvar.

Severná šachta Nefermina bola menej bohatá na keramické nálezy – z celej šachty, ktorá mala hĺbku len 3,50 m, sa podarilo vyzdvihnúť päť košov keramiky. Máme tu doložené takmer všetky keramické triedy vrátane zátok vyrobených z nepáleného nílskeho bahna. V celom zásype vý-

Obr. 2 Čiastočne dochované džbány z pohrebnej výbavy hodnostára Duaptaha (foto M. Frouz)

razne prevažovali pivné džbány (114 diagnostických fragmentov a minimálne 27 jednotlivých nádob) a misy (minimálne 28 rôznych exemplárov). Len 25 nádob sa zachovalo v kompletnom tvare (konkrétne 21 miniatúrnych misiek) alebo aspoň v kompletnom profile (4 podnosy).

Bezpochyby najvýznamnejším nálezom zo šachty boli zlomky džbánika, ktoré na sebe niesli časť vyrytého mena majiteľa. Zlomky pochádzali nielen zo zásypu šachty, ale i z priestoru pohrebnej komory a pár dopĺňujúcich zlomkov sa našlo dokonca aj v južnej šachte Duaptaha. Najväčší počet zlomkov (spolu takmer 20) však pochádzal zo severnej šachty. Po zlepení nádoby nám tento nápis poskytol úplné meno majiteľa šachty, žiaľ bez akýchkoľvek titulov. Vzhľadom na skutočnosť, že tvarovo identická nádoba bola objavená i v jeho pohrebnej komore, sa môžeme domnievať, že i tento džbán (51-35.AS68a.2013) bol pôvodne určený ako pohrebná výbava zomrelého a rozbil sa v dôsledku zlodejskej činnosti a jeho fragmenty sa premiestnili na rôzne sekundárne miesta uloženia.

Džbán má vysoký štíhly tvar s úzkym stredne vysokým hrdlom a zrolovaným okrajom (obr. 3). Nádoba je pomerne malá, s vonkajším priemerom okraja 6,50 cm, maximálnym priemerom pliec 11 cm a výškou 25 cm. Samotné dno sa nedochovalo, ale na základe takmer identického kompletného džbána z pohrebnej komory môžeme predpokladať, že bolo ploché a celková výška príliš nepresahovala dochovanú výšku. Na jednej strane bolo v úrovni pliec vyryté meno majiteľa: *Nfr-mnw*. Determinatív nie je kompletný, pretože chýbajú určité fragmenty, pravdepodobne však ide o sediaceho muža (Vymazalová 2014: 18). Džbán je vyrobený z jemne plavenej slieňovej hliny (tzv. *Marl clay*) typu A3, ktorá po vypálení získava charakteristickú svetlú vanilkovú farbu.

V porovnaní s výplňou šachty boli keramické nálezy z pohrebnej komory oveľa skromnejšie. Len dve nádoby pritom môžeme považovať za súčasť pôvodnej pohrebnej výbavy, ostatné fragmenty (napríklad miniatúrne misy a malé zlomky pivných džbanov) sa do komory dostali pravdepodobne v priebehu zlodejskej činnosti.

Kostra Nefermina sa našla v porušenom stave v severnej časti komory. Pri hlave mal umiestnené dve kompletne zachované nádoby, a to hlbšiu misu so zatahnutým okrajom a malý štíhly džbánik (Vymazalová 2014: 18). Ako už bolo zmienené, džbánik 52-1.AS68.2013 je takmer iden-

Obr. 3 Džbánik vyrobený zo svetlej slieňovej hliny s vyrytým menom majiteľa Nefermina (foto M. Frouz)

Obr. 4 Konzervátorka Alexandra Kosinová pri čistení kompletnej misy z Neferminovej pohrebnej komory (foto K. Arias Kytmarová)

tický s džbánikom nájdeným vo fragmentoch vo výplni šachty a obidva boli zrejme pôvodne umiestnené v pohrebnej komore. Je vyrobený z rovnakého materiálu (slieňovej hlíny typu A3) a má veľmi podobné rozmery, s vonkajším priemerom ústia 6 cm, maximálnym priemerom 10,50 cm, kompletnou výškou 25 cm a úzkym plochým dnom s priemerom 2,50 cm. Na rozdiel od svojho rozbitého dvojníka mal zachovanú i tzv. falošnú výplň z nílkeho bahna, ktorá v symbolickej náboženskej rovine nahradzovala tekutinu určenú ako obetný dar, v tomto prípade pravdepodobne víno. Je možné, že oba džbániky pochádzali z jednej dielne. Zvláštna je absencia presných paralel pre tento typ – zo slnečného chrámu panovníka Veserkafa v Abúsíre pochádza niekoľko kusov okrajov a dien, ktoré by mohli patriť k podobným štíhlym džbánom vyrobeným zo slieňovej hlíny typu A3 (Kaiser 1969: Abb. V, 44 a 57). Jediné kompletne džbány analogické s týmto typom pochádzajú z pohrebiska 5. dynastie v Kau (Brunton 1928: Pl. LXXX, 72G a 72K).

Misa 52-2.AS68a.2013 sa taktiež zachovala v kompletnom stave. Ide o typ s lomeným telom a zatiahnutým jednoduchým okrajom. Podobne ako v prípade džbánika ide o pomerne malý exemplár s priemerom ústia 23 cm, maximálnym priemerom 25 cm a výškou 12,20 cm. Bol vyrobený z nílkeho bahna typu B1 a z oboch strán pokrytý tmavším červeným listom (obr. 4). Vonkajší povrch bol v dolnej úrovni zahladený ostrejšim predmetom, pravdepodobne

jedným z keramických hladidiel, ktorých sme v zásype dvora našli niekoľko kusov. Analógie k tomuto typu môžeme nájsť na celej memfidskej nekropoli, napr. v Gíze v hrobke G 6010, datovanej do obdobia po Neferirkareovi (Reisner – Smith 1955: Fig. 108, 25-11-69). Spomedzi paralel z Abúsíru môžeme menovať fragment zo zádušného chrámu panovníka Raneferefa (Bárta 2006: Pl. XXIX, AA-Z). Interpretácia umiestnenia oboch keramických nádob v pohrebnej komore je pomerne jednoduchá – džbány symbolicky reprezentovali nápoje pre zosnulého, zatiaľ čo misy boli symbolom jedla určeného pre konzumáciu v zászvetí.

Princezná a jej manžel?

Šachty v skalnej hrobke AS 68c boli odkrývané s veľkým očakávaním. Vzhľadom na nálezy sme práve tu predpokladali pohreb samotnej princeznej (Vymazalová – Dulíková 2013: 31–32). Celkovo sa v hrobke nachádzalo šesť šacht, situovaných z juhu na sever. Dve najsevernejšie šachty pôsobili z hľadiska veľkosti a umiestnenia už na začiatku výskumu ako neskoršie. V prípade dvoch najjužnejších šacht (ktoré bývajú spravidla najvýznamnejšie) sme očakávali pohreb zatiaľ neznámeho hodnostára a jeho manželky, princeznej Šeretnebej.

Ako prvá bola odkrýta najjužnejšia, pomerne rozmerná šachta. Už v prvý deň bolo zrejme, že pôjde o netradične hlbokú šachtu s nezvyčajným zložením zászpu, ktorý tak-

Obr. 5 Egyptskí pomocníci Ahmad a Muhammad pri skladaní časti keramických nálezov zo šachty manžela princeznej (foto K. Arias Kytarová)

mer z 80 % tvorili masívne zlomky keramiky. Len z prvých troch metrov bolo vyzbieraných 13 košov keramiky. Vo svetle faktu, že už samotná podlažná vrstva kaplnky skalej hrobky sa nachádza cca 4 m pod povrchom a väčšina šácht v celom komplexe nepresahuje 6 m, je finálna hĺbka šachty 11,10 m prinajmenšom prekvapujúca (Vymazalová 2014: 12–13).

Z celej šachty sme napokon vyzdvihli 33 košov keramických nálezov. V absolútnych číslach môžeme hovoriť o viac než 820 diagnostických zlomkoch patriacich k vyše 460 nádobám. Drvivá väčšina diagnostických fragmentov patrí k pivným džbánom (59 % celého súboru), nasledovaným s veľkým odstupom triedou chlebových foriem (12 %), stojanov (11 %), miniatúrnych nádob (7 %), podnosov (6 %) a mís (5 %) (obr. 5). Nejde pritom o jednoliaty kontext – v šachte sa napriek silnému narušeniu podarilo identifikovať niekoľko vrstiev.

Najvrchnejšia vrstva bola zároveň najcharakteristickejšia – šlo približne o horné tri metre zásypu, v ktorých okrem kúskov vápencovej drviny a piesku prevládala hlavne keramika. Väčšinu z nich tvorili rôzne veľké fragmenty charakteristických masívnych pivných džbánov, pokrytých na vonkajšej strane tenkou vrstvou červeného listra. Po časovo náročnom skladaní dostupných zlomkov sa, žiaľ, ukázalo, že ani jeden džbán sa nebude dať zložiť do kompletného profilu. Je však možné vyvodiť niekoľko záverov. Vo všetkých prípadoch ide o veľmi masívne pivné

džbány dvoch rôznych typov. Prvý typ mal zaoblené dno a pravdepodobne ovoidné telo s nezvyčajnými rozmermi – zhruba v polovičnej výške nádoby sa pri dvoch z nich namerlal priemer 25 cm, ktorý sa zjavne ďalej rozširoval.² K tomuto typu patria okraje minimálne štyroch džbánov s nízkym hrdlom a výrazným rozšírením smerom k pleciam. Druhý typ džbána mal taktiež zaoblené dno, avšak odlišné tvarovanie vnútornej strany a cylindrický sklon stien. K tomuto typu nepochybne patria zachované okraje pivných džbánov s tubulárnym telom. Oba typy sú zároveň na prvý pohľad odlišiteľné od „klasických“ pivných džbánov, a to nielen svojim presným tvarom, ale i povrchovou úpravou (červený lister na vonkajšom povrchu), hrúbkou stien (môže dosahovať až 4 cm) a spôsobom výroby ich dien. Obidva pritom museli patriť k extrémne masívnym a vysokým džbánom – dva príklady, ktoré sa dochovali len do zhruba polovičnej výšky kompletného tvaru, majú 27,50 a 28 cm. Aj keď absencia kompletných nádob neumožňuje určenie absolútne spoľahlivých analógií, i z dostupných informácií sa dajú vyvodiť určité závery. Pokryvanie vonkajšieho povrchu červeným listrom je na pivných džbánoch doložené až od 6. dynastie, približne od doby panovníka Pepiho I. Práve náš druhý menovaný typ s jednoduchým zaobleným okrajom, cylindrickým telom a širokým zaobleným dnom sa vyskytuje napríklad v západnej Sakkáre v kontextoch z doby panovníka Pepiho I. až Merenrea (napr. Rzeuska 2006: Pl. 13/17 a Pl. 14/21).

Kompletné nádoby tohto typu pritom dosahovali výšku až 40 cm, čo by približne zodpovedalo aj našim exemplárom.

Na základe týchto nálezov môžeme datovať horné vrstvy zásypu v šachte princezniného manžela do doby po vláde Pepiho I. Je otázne, či sú dané pivné džbány skôr pozostatkom nepretržite prebiehajúceho kultu (čomu by nasvedčovalo ich množstvo) alebo dokladom zlodejskej činnosti v tomto období. Vzhľadom na to, že i v zásype kaplnky sa podarilo objaviť iný typ pivného džbána, takisto datovaného do doby Pepiho I. (pozri i Arias Kytnarová 2013: 42), môžeme sa domnievať, že v hrobke v tomto čase určite prebiehala pomerne výrazná činnosť a najneskôr v tomto čase bola šachta vykradnutá a zasypaná keramikým materiálom zo 6. dynastie.

Samotná pohrebna komora princezniného manžela nám priniesla jeden z najkrajších súborov luxusnej keramiky z Abúsíru. Okrem dvoch kompletných džbánov, ktoré sa našli v juhovýchodnej časti komory spolu so štyrmi intaktnými kanopami, sme z takmer celej plochy komory východne od sarkofágu vyzbierali početné zlomky červenej listrovanej keramiky. Po trpezlivom skladaní sa ukázalo, že sa väčšina nádob zachovala v kompletnom tvare a pri uložení do komory boli pravdepodobne priamo na mieste úmyselne rozbité. Súčasťou pôvodnej výbavy zosnulého bolo minimálne 10 nádob – štyri džbány a šesť mís. Okrem tejto pôvodnej výbavy sa v priestore vchodu do šachty nachádzalo i niekoľko zlomkov sekundárnej keramiky, ktorá sa sem dostala zo šachty.

Okrem dvoch už spomínaných jemných džbánov boli čiastočne zrekonštruované ešte ďalšie dva. Celkovo tri nádoby patrili k rovnakému typu vysokých ovoidných džbánov s nízkym širokým hrdlom a výrazne modelovaným okrajom s vnútorným prehnutím. Dva kompletné džbány (58-1.AS68c.2013 a 58-2.AS68c.2013) majú temer identické rozmery, s priemerom ústia 8 a 8,50 cm, maximálnym priemerom 19 cm a výškou 33 cm. Tretí džbán (58-9.AS68c.2013) sa zachoval len po úroveň tesne pod plecami, má však veľmi podobné rozmery. Všetky tri džbány boli vyrobené zo slieňovej hlíny typu A3, ktorá po vypálení získava charakteristickú svetlú farbu. Džbány neboli pokryté listrom a chýbala im aj vnútorná výplň z nílskeho bahna. Všetky tri džbány sa pôvodne nachádzali spolu s kanopami v juhovýchodnom rohu pohrebnej komory. Vysoké ovoidné džbány sa vyskytujú takmer po celé obdobie Starej ríše a toto datovanie môže zúžiť len tvar ich okraja v kombinácii s presne použitým materiálom a povrchovou úpravou. Na džbánoch z pohrebnej komory manžela sa vyskytuje veľmi charakteristické tvarovanie okraja s vnútorným prehnutím, vďaka ktorému môžeme vidieť analógie napríklad v nálezoch zo zádušného chrámu panovníka Raneferefa (Bárta 2006: V, DW1; VI, CR1, CR2, CW-V).³

Popri nich pochádza z pohrebnej komory aj veľká časť tela a dna malého džbánika so splošteným dnom (58-3.AS68c.2013). Ide o pomerne malú nádobku so širokými plecami, ktorá od dna po plecica meria len 11 cm. Na rozdiel od vyššie menovaných džbánov bola vyrobená z nílskeho bahna typu B1 a na vonkajšom povrchu pokrytá červeným listrom. Svojím tvarom sa podobá listrovaným džbánom z pohrebnej komory Duaptaha (54-46.AS68a.2013 a 54-47.AS68a.2013), je však oveľa menšia.

Všetkých šesť mís, ktoré sa našli rozbité na kúsky v priestore južne a juhovýchodne od sarkofágu, sa podarilo zložiť do kompletného stavu. Jednou z najzaujímavejších okolností ich nálezov je výskyt bielej substancie, pravdepodobne starovekej malty, na niektorých fragmentoch. Malta pritom pokrývala nielen telo nádob, ale aj ich lomy, takže sa na zlomky musela dostať až po ich rozbití – misy teda nemohli slúžiť ako nádoby na jej nanesenie.⁴ Žiadna z mís nenesie súvislú vrstvu malty po celej vnútornej ploche, ako je to napríklad v prípade misy zo šachty Neferhathor – ide skôr o náhodné zhluky na niektorých, často i nesúvisiacich fragmentoch. Dá sa predpokladať, že ide o zvyšky malty použitej na zapečatenie sarkofágu. V tom prípade je zrejmé, že jemná červená keramika (na rozdiel od džbánov vyrobených zo svetlej slieňovej hlíny) bola úmyselne rozbitá tesne po uložení do komory, ešte pred zapečatením sarkofágu a uzavretím komory.

Misy môžeme rozdeliť do dvoch hlavných typologických skupín – štyri misy patria k typu s lomeným telom a po jednom príklade je tu zastúpená tzv. mejdúmska misa s esovitým okrajom a maličká misa s otvoreným telom.

Tzv. mejdúmska misa (58-13.AS68c.2013) s esovitým prehnutím medzi okrajom a plecami patrí svojím tvarom k staršiemu vývojovému stupňu tohto typu. Má relatívne vysoký okraj, ostro lomené plecica a takmer identický maximálny priemer okraja a pliec. Patrí medzi stredne hlboké misy s priemerom ústia 26,50 cm a výškou 8 cm. Z matematickej analýzy jej rozmerov a vzájomných pomerov vyplýva datovanie do 5. dynastie,⁵ ktoré je potvrdené i paralelami z memfidskej nekropoly. Podobné misy sa našli napríklad v starších kontextoch zo slnečného chrámu panovníka Veserkafa datovaných maximálne do konca 5. dynastie (Kaiser 1969: XV, 99 a 100).

Ako už bolo spomenuté, štyri misy z pohrebnej komory princezniného manžela patria do skupiny typov s lomenými stenami (pozri i obr. 1). Tri z nich (58-4.AS68c.2013, 58-11.AS68c.2013 a 58-12.AS68c.2013) sú pomerne malé a veľmi plytké, s priemerom 21 až 23 cm a výškou 4,70 až 5,70 cm. Tvarovo sú takmer identické – s výnimkou výraznejšieho formovania vnútorného lomu na jednej z nich. Posledná misa (58-13.AS68c.2013) predstavuje odlišný typ a líši sa veľkosťou i tvarovaním dna. Má mierne stlačené telo s vonkajším priemerom okraja 35–36 cm a výškou 14 cm a sploštené dno (obr. 6). Všetky štyri misy sú vyrobené z veľmi kvalitne plaveného nílskeho bahna typu B1 a po oboch stranách pokryté červeným listrom, pričom najväčšia misa bola dodatočne i veľmi dôkladne vyleštená do takmer kovového odtieňa. Jedna z malých mís je pozoruhodná tým, že má na vnútornej ploche pozostatky modrého pigmentu. Je otázne, či bola nádobka využitá pri nanášaní modrej farby, ako aj to, kde sa táto modrá farba mohla pôvodne vyskytovať. V tejto súvislosti je treba pripomenúť, že v susednej hrobke hodnostára Nefera sme objavili nepravé dvere s hieroglyfickými značkami pokrytými krásne dochovaným modrým pigmentom (Bárta 2013: 22–23, farebná príloha XIV–XV). Je pravdepodobné, že i manžel princeznej mal kedysi podobne maľovanú kaplnku, o čom by mohla svedčiť práve nádobka s modrým pigmentom z jeho pohrebnej komory.

Poslednou súčasťou pôvodnej výbavy bola malá otvorená misa 58-10.AS68c.2013. Našla sa rozbitá na kúsky

v tesnej blízkosti vápencových blokov, ktoré pravdepodobne slúžili ako podpera veka sarkofágu (Vymazalová 2014: 13). Je pomerne malá s priemerom ústia 13 cm a výškou 6,50 cm. Najzaujímavejšie na nej sú stopy vystavenia ohňu a drobné pozostatky popola na jej vnútornej ploche. Až analýzy odhalia, či ide o zvyšky zvieracích alebo rastlinných tkanín. V súvislosti s nálezom väčšieho množstva zatiaľ bližšie neurčenej spálenej organickej hmoty v priestore východne od sarkofágu je možné predpokladať, že v oboch prípadoch ide o zvyšky zápalných obetných darov súvisiacich s ukladaním tela do pohrebnej komory.

V porovnaní s kvalitou a vybavením šachty a pohrebnej komory muža pochovaného v najjužnejšej šachte hrobky AS 68c bola susedná severnejšia šachta oveľa chudobnejšia. Vzhľadom na umiestnenie sa očakávalo, že práve tu by mala byť pochovaná princezná Šeretnebtaj (Vymazalová – Dulíková 2013: 31–32). Prvé dni výskumu v tejto šachte túto teóriu zdanlivo potvrdzovali, keďže šachta taktiež pokračovala do netradičných hĺbok. Práve preto bolo obrovským sklamaním, keď sme v hĺbke 10,70 m namiesto pohrebnej komory so sarkofágom narazili na hrubo vytesanú komoru s telom mladšej ženy uloženým priamo na zemi (Vymazalová 2014: 13–14). Samozrejme, takéto uloženie zďaleka nevylučuje možnosť, že tu bola

pochovaná princezná Šeretnebtaj. Podľa hĺbky šachty je zjavné, že šlo o ženu s veľmi vysokým sociálnym postavením a ekonomickými prostriedkami. Ako najpravdepodobnejšie vysvetlenie sa zdá to, že Šeretnebtaj zomrela predčasne a bola narýchlo uložená do nedokončených pohrebných priestorov. Keďže šachtu vykradli, nie je jasné, čo všetko tvorilo pôvodnú výbavu, ktorá mohla byť pomerne bohatá (k diskusii pozri i Vymazalová 2014: 14).

Ako už bolo povedané, šachta sa svojou hĺbkou vyrovnala susednej šachte neznámeho hodnostára, ktorý bol pravdepodobne manželom pochovanej ženy. Keramické nálezy však boli nepomerne skromnejšie – z celej hĺbky sme vyzdvihli len osem košíkov keramiky pozostávajúcich zo 174 diagnostických fragmentov a minimálne 89 jednotlivých kusov nádob. Napriek zdanlivo vysokému počtu ide takmer vo všetkých prípadoch o veľmi malé až drobné fragmenty. Ako príklad môžeme uviesť jemnú keramikú: Misy tvorili len 7 % všetkých diagnostických zlomkov. V kontexte sa dochovalo šesť rôznych druhov okrajov, ale iba v jednom prípade šlo o nádobu zachovanú približne do jednej tretiny svojho priemeru. Ostatné zlomky sú extrémne malé, dosahujúce maximálne 4–8 % okraja. To môže naznačovať, že ide o náhodné zlomky, ktoré sa sem dostali sekundárne.

Obr. 6 Egyptský pomocník Muhammad po dokončení rekonštrukcie jednej z mís nájdenej vo fragmentoch v nadpodlažnej vrstve pohrebnej komory domnelého manžela princeznej (foto P. Havelková)

Všeobecne môžeme povedať, že pivné džbány boli najpočetnejšie; tvorili 42 % všetkých diagnostických zlomkov. Šlo však o veľmi malé fragmenty, pri ktorých sa dá povedať len to, že väčšina patrila ku klasickým pivným džbánom vyrábaným v priebehu 5. dynastie s jednoduchým okrajom alebo nízkym hrdlom, ktorých charakteristickým znakom je čiastočne zaoblené dno. Vo výplni šachty sme našli aj pár zlomkov tela listrovaných pivných džbánov, ktoré by ukazovali na intrúziu zo 6. dynastie, avšak bližšie chronologické určenie nebolo možné.

Zo šachty bezpochyby najviac zaujme nález výnimočne krásnej mejdúmskej misky (66-22.AS68c.2013). Vyrobili ju z jemne plaveného nílského bahna (tzv. *Nile silt A*) a vyniká nielen tenkosťou lomu (ktorý v oblasti tela dosahuje iba 3 mm!), ale i zručnosťou výroby a kvalitou listra. S priemerom okraja 20 cm patrí medzi menšie exempláre tohto typu. Vzhľadom na to, že ako jediná sa zachovala v početných fragmentoch (napríklad 7 zlomkov okraja) a po zložení dosahovala 30 % svojho okraja a pliec, môžeme predpokladať, že pochádzala priamo z tejto šachty. Jej zlomky boli natoľko jemné, že sa mohli stratiť i pri vyberaní zásypu. Svojou kvalitou vysoko vyniká nad akýmkoľvek keramikým nálezmi z tejto šachty a dokonca aj nad nálezmi z vedľajšej šachty predpokladaného manžela. Môžeme vysloviť teóriu, že pôvodne patrila do pohrebnej výbavy zomrelej princeznej a rozbila sa počas pôsobenia zlodějov. Vďaka postdepozíčným procesom sa jej zlomky dostali do dolnej úrovne šachty – takmer všetky sa našli v koncentracii pod hĺbkou 8,50 m. Miska chronologicky zodpovedá mejdúmskym misám z obdobia konca 5. dynastie (napr. Kaiser 1969: XIII, 84, 88 a 90).

Keramiké nálezy zo samotnej pohrebnej komory boli zanedbateľné z hľadiska množstva i významu. Našlo sa tu len sedem diagnostických zlomkov, ktoré mohli patriť približne k piatim rôznym nádobám. Našli sme fragmenty dvoch rôznych pivných džbánov, dvoch chlebových foriem a jedného stojana, pričom každý sa zachoval maximálne len do 18 % svojho okraja. Môžeme vylúčiť, že by šlo o súčasť pôvodnej výbavy – ako pravdepodobnejšie sa zdá, že všetky vzácnejšie predmety boli z komory odstránené a dostala sa sem len časť výplne šachty. Jediným významnejším zistením je iba to, že všetky fragmenty patria do produkcie z obdobia 5. dynastie.

Predbežné závery

Vzhľadom na vybrané keramiké nálezy z pohrebných komôr a šacht v skalných hrobkách patriacich ku komplexu princeznej Šeretnebtaj môžeme zhrnúť niekoľko predbežných záverov. Zásluhou keramikých nálezov z minulej sezóny bolo napríklad možné identifikovať meno muža pochovaného v severnej šachte Duaptahovej hrobky. Jeho meno bolo netradične vyryté na malom džbániku, povyšujúc tak význam keramiky nielen ako zdroja datovania pohrebu, ale i ako epigrafického prameňa. Jeho vzťah k Duapthaovi nie je úplne jasný, avšak predpokladáme, že šlo o člena blízkej rodiny.

Pri oboch mužoch pochovaných v hrobke AS 68a sú z hľadiska intaktnosti archeologickej situácie a tým pádom i datovania najdôležitejšie nálezy, ktoré boli odkryté v nadpodlažných vrstvách pohrebných komôr. V obidvoch prípa-

doch ide o menej tradičné typy džbánikov, ktoré potvrdzujú datovanie oboch šacht do 2. polovice 5. dynastie. Z pomerne bohatých keramikých zlomkov pochádzajúcich zo zásypu týchto dvoch šacht je možné usudzovať, že ich vykradli niekedy v priebehu 6. dynastie. Toto časové určenie potvrdzujú i nálezy zo zásypu kaplnky tejto skalnej hrobky (Arias Kytarová 2013: 40).

Zďaleka najviac keramikých nálezov pochádzalo z najjužnejšej šachty v hrobke AS 68c. Muž, ktorý tu bol pochovaný, mal bohatú pohrebnú výbavu, ktorej súčasťou boli i štyri džbány a šesť mís. Zatiaľ čo časť nádob sa dochovala v kompletnom stave *in situ*, všetka červená keramika bola nájdená rozbitá na kúsky v priestore východne a južne od sarkofágu a je pravdepodobne archeologickým dokladom tzv. rituálu rozbíjania červenej keramiky (napr. Rzeuska 2006: 509–511). V jeho šachte sme mohli na základe meniacej sa kvality zásypu a keramiky určiť niekoľko rôznych vrstiev. Pre spodnú časť šachty je charakteristická prevažne tovaru z obdobia 5. dynastie. Na druhej strane vrchné vrstvy tvoria takmer z 80 % nádoby datované do 6. dynastie. Na základe listrovaných pivných džbánov bolo možné toto datovanie zúžiť na obdobie panovania Pepiho I. či Merenrea. Vďaka tomu je možné predpokladať, ako dlho trval kult v hrobke alebo kedy došlo k vykradnutiu šachty.

Predpokladané miesto pohrebu princeznej Šeretnebtaj – šachta 2 v hrobke AS 68c – bolo z keramologického hľadiska oveľa chudobnejšie. Za jediný zvyšok pôvodnej pohrebnej výbavy môžeme teoreticky pokladať len krásnu tenkostennú mejdúmsku misku, ktorú sme našli vo fragmentoch v dolnej úrovni šachty. Väčšina keramiky zo šachty inak zodpovedá datovaniu do 5. dynastie, s niekoľkými intruzívnymi zlomkami zo 6. dynastie. Vzhľadom na pár fragmentov listrovaných pivných džbánov sa môžeme domnievať, že i tu došlo k vykradnutiu niekedy v období panovníka Pepiho I.

Keramiké nálezy zo šacht a pohrebných komôr jednotlivých skalných hrobiek asociovaných s dvorom princeznej Šeretnebtaj nám priniesli niekoľko zaujímavých otázok. Na základe nálezov z pohrebných komôr je možné študovať nielen zloženie pôvodnej pohrebnej výbavy, ale i rituály, ktoré boli spojené s ukladaním tela zosnulého. Nálezy zo šacht nám na druhej strane umožňujú zaoberať sa podrobnejšie otázkami sekundárneho premiestňovania archeologického materiálu a ďalších postdepozíčných procesov, ako aj chronologickým významom jednotlivých zistení. Nemalý význam bude mať i sledovanie časového rozpätia celého komplexu, napríklad určenie chronologicky najstarších a najmladších pohrebov v hrobkách i vo dvore a analýza trvania kultu v jednotlivých súčiastiach komplexu. Ide o otázky, ktoré sa budú podrobne riešiť v nasledujúcich rokoch. Výskum komplexu navyše stále nie je ukončený, takže náš obraz o celkovom vývoji nie je úplný.

Poznámky:

- Samotný Šepesuptah bol pochovaný v sarkofágu v pohrebnej komore umiestnenej v južnej časti skalnej hrobky AS 68b a jeho keramiké nálezy sa spracovali už počas predošlej sezóny (Arias Kytarová 2013: 40–41).

- ² Toto môžeme porovnať napríklad s nálezmi z hrobky kňaza Nefer-inpua, kde pri pivných džbánoch z jeho pohrebnej komory máme doložený maximálny priemer 21 cm a pri džbánoch z výplne šachty len 19 cm (Arias Kytarová 2011b: 129–130, Fig. 12 a 15).
- ³ Objavujú sa tam na džbánoch vyrobených zo slieňových hlin (tzv. *Qena ware*), ako aj na ich imitáciách.
- ⁴ Takéto sekundárne využitie keramických nádob na uchovávanie malty je bohato doložené pri pivných džbánoch (napr. Rzeuska 2006: 446–448; Arias Kytarová 2011a: 71, Fig. 6.4) a v ojedinejších prípadoch aj pri chlebových formách a misách, ako o tom svedčí napríklad čiastočne dochovaná misa zo šachtového depozitu pri Neferhathor (Arias Kytarová 2013: obr. 1).
- ⁵ Viac o detailoch týchto metrických analýz, ako aj o obmedzeniach a výhradách datovania na základe tohto keramického typu pozri Dulíková – Arias Kytarová – Čílek v tomto čísle: 38–48.

Literatúra:

- Arias Kytarová, Katarína: 2011a „Ceramic finds from the tomb of Kaiemtjeneret and the neighbouring structures“, in: Vymazalová, Hana et al. *The Tomb of Kaiemtjeneret (AS 38) and the Surrounding Structures (AS 57–60)*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XXII], s. 63–120.
- 2011b „Abusir South 2007: Preliminary ceramics report. The tomb of priest Inpuneret and the anonymous tomb AS 47. Abusir Juh 2007: Predbežná keramická správa. Hrobka Inpunereta a anonymná hrobka AS 47“, Památky archeologické CII, s. 117–158.
- 2013 „Jedlo a pitie pre zásvetie – keramické nálezy z komplexu princeznej Šeretnebtj“, Pražské egyptologické studie 10, s. 35–46.
- Bárta, Miroslav: 2006 „The pottery“, in: Verner, Miroslav et al. *The Pyramid Complex of Raneferef. The Archaeology*, Praha: Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze – Academia [Abusir IX], s. 289–324.
- 2013 „Krásní kněží a tajemná princezna: tajemství rodinného pohřebiště v jižním Abúsíru“, Pražské egyptologické studie 10, s. 17–25.
- Brunton, Guy: 1928 *Qau and Badari II*, London: Quaritch [Publications of the Egyptian Research Account and British School of Archaeology in Egypt 45].
- Dulíková, Veronika – Arias Kytarová, Katarína – Čílek, Václav: 2014 „Hetepuni, kněz ze dvora princezny Šeretnebtj“, Pražské egyptologické studie 13, s. 38–48.
- Kaiser, Werner: 1969 „Die Tongefässe“, in: Ricke, Herbert. *Das Sonnenheiligtum des Königs Userkaf. Band II: Die Funde*, Cairo: Schweizerisches Institut für Ägyptische Bauforschung und Altertumskunde [Beiträge zur ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde 11], s. 49–82.
- Reisner, George Andrew: 1931 *Mycerinus. The Temples of the Third Pyramid at Giza*, Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press.
- Reisner, George Andrew – Smith, William Stevenson: 1955 *A History of the Giza Necropolis. Vol. II. The Tomb of Hetep-Heres the Mother of Cheops. A Study of Egyptian Civilisation in the Old Kingdom*, Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press.
- Rzeuska, Theodozja: 2006 *Saqqara II. Pottery of the Late Old Kingdom. Funerary Pottery and Burial Customs*, Varsovie: Neriton [Saqqara II. Polish – Egyptian Archaeological Mission].

Vymazalová, Hana: 2014 „Skalní hrobky v hrobovém komplexu princezny Šeretnebtj“, Pražské egyptologické studie 12, s. 10–19.

Vymazalová, Hana – Dulíková, Veronika: 2012 „O princezně Šeretnebtj“, Pražské egyptologické studie 9, s. 10–17.

Abstract:

The princess and her relatives? Ceramic finds from chosen burial contexts of princess's Sheretnebtj tomb complex

In the autumn season of 2013, the shafts of some of the rock-cut tombs situated south and south-east of the pillared court of princess Sheretnebtj were excavated. This article concentrates on the ceramic finds from the shafts and burial chambers of only the main ones, namely two shafts in the tomb of Duaptah (AS 68a) and two southern shafts in the presumed tomb of princess Sheretnebtj (AS 68c). The shaft in the tomb of Shepesuptah (AS 68b) was found unfinished and never held either deposits or burials.

The ceramic finds from the tomb of Duaptah were interesting, as the burial chambers contained some remains of the original tomb goods. In the case of the northern shaft, a small fragmented jar made of Marl clay A3 was inscribed with the name Nefermin, thus identifying the owner of the northern shaft. The finds from both burial chambers were rather scant and contained only a couple of vessels each, usually representing drink (jars) and food (bowls or plates) for the deceased.

The shaft and burial chamber of the husband of princess Sheretnebtj in tomb AS 68c contained the largest amount of ceramics. In the fill of the shaft, several strata were uncovered, with the topmost layer containing pottery dating to the Sixth Dynasty, more specifically to the period of Pepy I, such as very large tubular beer jars covered with a pale red slip. The floor level of the burial chamber was covered with numerous fragments of ceramic vessels, most of which could be reconstructed to full or almost full shape. Altogether, there were three large ovoid jars made of Marl clay A3, one smaller jar made of Nile silt and seven bowls and plates made of Nile silt A or B1. All of these were part of the original goods designed for the Afterlife of the deceased and were most probably broken on purpose as part of the *sd dšrwt* ritual.

The ceramic finds from the shafts and burial chambers of the complex are very interesting, as they allow us to analyse not only the vessels and their typology, but also other issues such as post-depositional processes occurring in the tomb after the burial. On the basis of the finds, we can estimate that the cultic activity in the tomb of princess Sheretnebtj lasted at least until the first half of the Sixth Dynasty. The latest pottery from all these tombs dates to the period of Pepy II and comes from the fill of the chapels, thus dating the robbing activity in the tombs. The last rock-cut tomb of the official Nefer (AS 68d) is still not fully excavated and during the 2014 season, it may add more detail to our knowledge of the complex.